

کتاب شناسی توصیفی فهرست های نسخه های خطی پاکستان

• دکتر عارف نوشاهی (پاکستان)

پاکستان . که پاره مهم گستره پهناور فرهنگی و جغرافیایی شبه قاره است . از دیرباز مهد و پدیدآورنده آثار خطی به زبان های شرقی و به ویژه به زبان های عربی و فارسی است . آثار این دو زبان . چه تألیف و چه کتابت . در تمام ادوار تاریخ هزارساله اسلامی در منطقه به وجود آمده است . در اینجا مجال طرح تاریخچه میراث ادبی و فرهنگی عربی و فارسی پاکستان نیست ، زیرا جای مناسب چنین مباحث در تاریخ های ادبی است ، و چه بسا در تاریخ های ادبی این مباحث مذکور و مطرح هم شده است و در این صحایف حاجت به تکرار نیست . فقط از جهت تأکید بر انس و پیوستگی دیرینه پاکستان با زبان و ادبیات فارسی به طور قند مکرر می گوئیم که بسیاری از امهات متون کهن پارسی مانند کشف المحجوب هجویری ، لباب الالباب عوفی ، فتح نامه سند کوفی ، و ... در پاکستان تألیف شده اند . در باره های پادشاهان ، امیران و نوابان از یک طرف و مدرسه ها و خانقاه ها ، کتابت خانه ها و کتابخانه ها از سوی دیگر شبکه های اصلی پدیدآورنده نسخه های خطی بودند که در آنها خوش نویسان و کتاب و طلبه ها به اقتضای وقت و به حسب ضرورت به رونویسی و کتابت و تکثیر نسخه ها می پرداختند . ریشه های شبکه های سنتی و تاریخی نسخه نویسی و نسخه نویسانی در شبه قاره به حدی عمیق و استوار بوده که حتی تا مدتی پس از ورود صنعت چاپ در شبه قاره ، در نیمه دوم قرن هیجدهم میلادی ، هنوز کتاب ها به صورت دستی و خطی تکثیر می شد و شواهد آن تا نیمه دوم قرن بیستم در

این کتاب شناسی برای نخستین بار در نشریه کتابداری ، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران ، به کوشش قاسم صافی ، شماره ۲۹ ، دفتر هشتم ، سال ۱۳۶۰ ، ص ۷۱-۹۰ ، با عنوان « کتاب شناسی فهرست های نسخه های خطی پاکستان » منتشر گردید و سپس در سال ۱۹۸۸ با اضافات و تکمیلاتی تحت عنوان کتاب پاکستان مین مخطوطات کی فهرستین (کتابیات) به چاپ رسید .

کتاب شناسی حاضر تکمیل چاپ قبلی است و کتاب هایی که پس از ۱۹۸۸ تا ۲۰۰۲ م . منتشر شده است را شامل می شود و به ترتیب دارای نمایه های مفیدی از عناوین کتاب ها ، مولفان و کتابخانه ها و مجموعه های شخصی است .

کتاب شناسی حاضر از سوی کتابخانه بزرگ آیه الله مرعشی نجفی به زودی منتشر می گردد . کتاب ماه کلیات از دکتر عارف نوشاهی که اطلاعات مفید و مقدمه کتاب را جهت اطلاع خوانندگان و علاقه مندان برای انتشار در اختیار ما گذاردند ، تشکر می کند .

دست است.

با وجود فعال بودن چاپخانه‌ها در سراسر شبه قاره، برای هر مؤلف و دانشمند مقدور نبوده که آثار خود را به‌شاپ سپارد یا برای رفع حاجات علمی خود منابع چاپی را تهیه کند. ناچار آنان مطابق سنت قدیم نه تنها آثار خود بلکه آثار دیگران را نیز برای تأمین نیازهای شخصی و دوستان نزدیک به دست خود تحریر می‌کردند. دو مثال عمده این دوره از خواجه سناءالله خراباتی (ت: ۱۲۲۴. زنده در ۱۲۹۷ هـ.) و سید شریف احمد شرافت نوشاهی (۱۳۲۵.۱۴۰۳ هـ.) است که هر دو کثیرالتصانیف بودند این دو تمام آثار خود را به خط خود کتابت کرده‌اند و مرحوم شرافت نوشاهی آثار دیگران را نیز برای خود و دوستان رونویسی می‌کرد.

مراکز نُسخ خطی

فعالیت هزارساله شبکه‌های کتابت در پاکستان باعث شده که امروزه این کشور یکی از مهم‌ترین مراکز نسخه‌های خطی شرقی و اسلامی به‌شمار آید. طی دو بررسی جداگانه‌ای که در سی سال اخیر در پاکستان انجام شده، شمار قابل ملاحظه‌ای از کتابخانه‌هایی که نسخه‌های خطی دارند شناسایی گردیده‌اند. دکتر محمدحسین تسبیحی (کتابدار مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد) در سال‌های ۱۹۷۰-۱۹۷۷ م. در مسافرت‌های متعدد به دیهات و قصبات و شهرهای پاکستان، از صدها کتابخانه دولتی، نیمه‌دولتی، خانقاهی، مدرسه‌ای و شخصی دارای نسخه‌های خطی دیدار کرد. او گزارش‌های دیدارهای خود را در جلد یکم کتابخانه‌های پاکستان چاپ کرد. در این جلد ۲۵۷ کتابخانه با پاره‌ای از فهرست نسخه‌های خطی معرفی شده‌است؛ و در خانمه کتاب (ص ۴۹۵، ۵۱۳) فهرست نامگوی ۳۵۰ کتابخانه دیگر، که مؤلف قول داده در جلد دوم کتاب به تفصیل معرفی خواهد کرد، ارائه شده‌است. متأسفانه این جلد تاکنون عرضه نشده‌است. بررسی نسبتاً روشمندانهای را بنیاد الفرقان (لندن) در کتاب Manuscripts World Survey of Islamic انجام داد. آقای محمدسهیل عمر در سال ۱۹۸۹ م. گزارشی از وضعیت آن دسته از کتابخانه‌های پاکستان که نسخه‌های خطی دارند تهیه کرد و در جلد دوم کتاب پیش‌گفته، صفحات ۴۴۹-۵۵۹، به ترتیب الفبایی نام شهرها منتشر شد. گزارش مذکور در بیشتر موارد مبتنی بر کار آقای تسبیحی است. آقای احمد منزوی که جامع‌ترین فهرست دست‌نویس‌های کتابخانه‌های پاکستان را به نام فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان تألیف کرده‌است، متأسفانه در هیچ‌یک از مجلدات چهارده‌گانه فهرست خود، به صورت یکجا، صورتی از کتابخانه‌هایی که نسخه‌های آنها فهرست شده‌است، به ترتیب الفبایی یا برحسب شهرها، به دست نداده‌است و فقط ضمن ثبت هر نسخه به محل نگهداری آن اشاره کرده‌است و خواننده از چون و چند کتابخانه‌ها بی‌اطلاع مانده‌است.

آمارهای متفاوتی از موجودی نسخه‌های خطی پاکستان ارائه شده‌است. آقای تسبیحی شمار آنها را ۱۵۰،۰۰۰ نسخه و آقای منزوی ۶۰،۰۰۰ نسخه تخمین زده‌است. ۱ آمار دقیق موجودی نسخه‌های پاکستان را به دو علت نمی‌توان ارائه کرد. هنوز تمام کتابخانه‌های پاکستان که نسخه‌های خطی دارند شناسایی نشده‌است و آنهایی که شناسایی شده، برخی از آنها فهرست‌برداری نشده‌است. اسامی مراکز بزرگ نگه‌داری نسخه‌های خطی در پاکستان به شرح زیر است:

اسلام‌آباد: آرشیو ملی پاکستان؛ کتابخانه ملی پاکستان؛ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
بهاولپور: کتابخانه مرکزی.
پشاور: اسلامیه کالج دانشگاه پشاور.

جام شورو: دانشگاه سند.

خیرپور: کتابخانه عمومی سچل سرمست.

کراچی: انجمن ترقی اردو، موزه ملی پاکستان؛ همدرد.

لاهور: کتابخانه عمومی پنجاب؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب؛

کتابخانه موقوفه دیال سنگ، موزه.

برخی مجموعه‌های خصوصی با شمار صدها و هزاره‌ها نسخه خطی، در وضعیت مطلوب پابرجاست، از جمله مجموعه مسعود جهندیر در میلسی (نزدیک ملتان) و مجموعه عبدالجبار شاکر در لاهور. همین‌جا باید اشاره کرد که برخی مجموعه‌های ارزنده خصوصی که تا چند سال پیش وجود داشته و محل مراجعه محققان بود، به محض درگذشت صاحب مجموعه، پراکنده شده‌است، همچون مجموعه مولوی محمد شفیع در لاهور که ۴۶۸ نسخه خوب داشت و فهرست مشروح آن نیز به چاپ رسیده‌است، و دیگر امروزه وجود ندارد و کتاب‌های چاپی و خطی آن مجموعه به دست دلالان کتاب و کهنه‌فروشان افتاد و به اینجا و آنجا فروخته شد.

مراکز فهرست‌برداری در پاکستان

کهن‌ترین مرکز فهرست‌برداری نسخه‌های خطی، دانشگاه پنجاب، لاهور، است که دکتر سید عبدالله (د: ۱۹۸۶ م.) را به فهرست‌نویسی مجموعه‌های خصوصی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب مأمور کرد. فهرست‌های او نخست در مجله اورینتال کالج میگزین، لاهور (۱۹۲۶-۱۹۳۶ م.) به صورت جزوه جزوه به زبان اردو به چاپ رسید، سپس در سال‌های ۱۹۴۲ - ۱۹۴۸ م. فهرست‌های منسجم به زبان انگلیسی منتشر کرد.

دکتر محمدشیر حسین (د: ۱۹۸۳ م.) و قاضی عبدالنبی کوکب (د: ۱۹۷۸ م.) به ترتیب فهرست‌نویسان نسخ فارسی و عربی دانشگاه پنجاب بودند که مرگ نابهنگام هر دو فهرست‌نویس مذکور به کار

در فهرست مشترک پاکستان از جلد ۵ تا ۱۳ اعمال کرده‌است.
- شماره‌ای، یعنی به‌ترتیب شماره‌های نسخه در قفسه (no. shelf). آقای افسر امروهوری در فهرست مخطوطات انجمن ترقی اردو این روش را اتخاذ کرده‌است.

- کتابخانه‌ای، یعنی در یک کتاب چندین کتابخانه معرفی و فهرست هر کتابخانه در آن مستقلاً چاپ شده‌است، همچون کتابخانه‌های پاکستان و فهرست منتخباتی از نسخه‌های خطی عربی پانزده کتابخانه در پاکستان.

- موضوعی، اکثر فهرست‌نویسان روش موضوعی را انتخاب کرده‌اند، همچون مشفق خواجه در جائزه مخطوطات اردو و عارف نوشاهی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان.

انگیزه‌های فهرست‌نویسی

از مطالعه و بررسی فهرست‌ها برمی‌آید که فهرست‌برداری در پاکستان انگیزه‌های مختلف داشته‌است:

- الف - مؤلف مأموریتی از طرف کتابخانه یا مرکزی داشته‌است. مثل بنده که برای تهیه فهرست موزه ملی پاکستان از سوی مرکز تحقیقات فارسی مأمور بودم و اقامت نه ماهه در کراچی داشتم.
ب - مؤلف علاقه شخصی به فهرست‌نویسی داشته و بدون حمایت معنوی و مادی مراکز، به کار فهرست‌برداری پرداخته‌است، مثل آقای مشفق خواجه در جائزه مخطوطات اردو.
ج - دانشجویانی از طرف دانشگاه‌ها تکلیف پایان‌نامه‌نویسی داشتند و رساله‌های تحصیلی خود را در زمینه نسخه‌شناسی و فهرست نسخه‌ها تهیه کردند.

گونه‌های فهرس

فهرس و مشخصات نسخه‌های خطی پاکستان را می‌توان از این منابع به‌دست آورد:

الف - کتاب و فهرست (کاتالوگ) مستقل؛

ب - رساله تحصیلی دانشگاهی؛

ج - مقاله در مجله؛

د - در ضمن کتابی که در تاریخچه کتابخانه‌ها یا کتابخانه‌ای خاص نگاشته شده‌است.

تجربه فهرست مشترک در پاکستان

تاکنون چهار طرح برای انجام فهرست مشترک نسخه‌های خطی در پاکستان به اجرا درآمده‌است:

- الف - طرح فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی که مواد خام آن را مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در اختیار آقای احمد منزوی گذارد و ایشان با اقامت ۱۳ ساله در پاکستان در سال‌های ۱۹۹۰-۱۹۷۷م. چهارده جلد کامل را تألیف کردند. هنوز ذیل فهرست مشترک (چاپ‌نشده) در آرشیو مرکز تحقیقات فارسی باقی مانده‌است. تدوین و تنظیم و آماده‌سازی آن برای چاپ از سوی مرکز بر عهده نگارنده این

فهرست‌نویسی در دانشگاه پنجاب لطمه زد و هنوز شمار زیادی از نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه فهرست‌ناشده باقی مانده‌است. بعد از لاهور، اسلام‌آباد دومین پایگاه فهرست‌نویسی مخطوطات در پاکستان است و برخی مراکز نوآسیس فرهنگی و پژوهشی آنجا به این امر خطیر توجه دارند. با تأسیس مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۱۹۷۰م.) در پاکستان نهضت بزرگ فهرست‌نویسی آغاز شد و فهرست‌نویسان مختلف، که از طرف مرکز مأموریت داشتند، نسخه‌های خطی همه زبان‌ها را در مناطق مختلف کشور رؤیت و فهرست‌برداری کردند و به مرکز گزارش دادند. از این گزارش‌ها فقط در قسمت نسخه‌های فارسی در فهرست مشترک پاکستان تألیف احمد منزوی استفاده شده‌است، و بقیه گزارش‌ها در خصوص نسخه‌های عربی و اردو و پنجابی و پشتو بدون استفاده مانده‌است. اداره تحقیقات اسلامی در ۱۹۷۶-۱۹۷۵م. طرح فهرست‌نویسی مخطوطات را ارائه کرد و آقای عبدالعزیز خطیب رحمانی را برای فهرست‌برداری مجموعه‌های خصوصی پاکستان و کشمیر اعزام کرد. او ۲۳۰۲ نسخه به زبان‌های مختلف در هفت مجموعه خصوصی را فهرست‌برداری کرد. به‌جز مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان که فهرست‌برداری را با یک برنامه‌ریزی آگاهانه و پشتوانه مالی انجام داد، بقیه مراکز کار را در مراحل ابتدایی رها کردند و هنوز هم در کتابخانه‌های دولتی، نیمه‌دولتی و خصوصی شمار نسخه‌هایی که باید فهرست‌برداری شود، یا اگر فهرست‌برداری شده‌است فهرست آنها به‌روشن علمی و مفید نیست، کم نیست. از مجموعه‌های فهرست‌ناشده می‌توان از «پیرجهندو» در موزه ملی پاکستان نام برد و از مجموعه‌هایی که فهرست شده ولی کفایت محققان نمی‌کند و چه‌بسا اطلاعات فهرست‌نویسان مغلوب، ناقص و گمراه‌کننده است می‌توان اینها را ذکر کرد: «شیرانی» در کتابخانه دانشگاه پنجاب؛ کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان که فقط چهار جلد فهرست آقای منزوی برای نسخه‌های فارسی که حدوداً از میان شماره‌های ثبت ۱ تا ۸۰۰۰ گزینش شده‌اند، بقیه نسخه‌ها (که شمار آنها امروز به بیست و دو هزار نسخه رسیده‌است) به‌روشن الفبایی ناقص فهرست‌برداری شده‌است. در این فهرست صدها نسخه به عنوان «ناشناخته» رها شده‌است که هیچ کمکی به محققان نمی‌کند.

روش‌های فهرست‌نویسی

هر یک از فهرست‌نویسان در پاکستان به سلیقه و ذوق خویش و یا مطابق با طرح مراکز مأموریت‌دهنده کار کرده‌است. در میان فهرست‌های پاکستانی معمولاً به‌روش‌های زیر برمی‌خوریم:

- الفبایی، یعنی به‌ترتیب عنوان کتاب‌ها، همچون فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش... که آقای تسبیحی فراهم آورده‌است.

- زمانی، یعنی به‌ترتیب زمان تألیف کتب، این روش را آقای منزوی

سطور گذاشته شده‌است.

ب - محقق و نسخه‌شناس ممتاز پاکستان آقای مشفق خواجه از روی علاقه شخصی طرح فهرست مشترک نسخه‌های خطی اردو را ارائه کرد. در طرح او توجه اصلی به نسخه‌های پاکستان است، اما در ارجاعات به نسخه‌های جهان هم توجه دارد. جلد اول کار او در ۱۹۷۹ م. با نام جائزه مخطوطات اردو با فهرست مشروح ۲۰۰ نسخه پاکستان و با ارجاع به ۷۷۸ نسخه در جهان منتشر شد. به گفته مؤلف بقیه مجلدات آماده چاپ است.

ج - دکتر شهباز ملک رئیس وقت بخش زبان و ادبیات پنجابی دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب لاهور که علاقه وافر به امور کتاب‌شناسی دارد، در حین مدیریت مجله کھوج (نشریه بخش زبان و ادبیات پنجابی) طرح فهرست مشترک نسخه‌های پنجابی را ارائه کرد و فهرست مجمل ۱۷۹۵ نسخه متعلق به ۱۲ کتابخانه پاکستان را در شماره مشترک ۸۹ نشریه منتشر کرد (نک. : ش ۲۸).

د- دکتر احمد خان رئیس وقت کتابخانه اداره تحقیقات اسلامی، اسلام‌آباد، که پس از بازنشستگی «مرکز حمایت المخطوطات» را تأسیس کرده‌است از دیرباز روی طرح فهرست مشترک نسخه‌های عربی کار می‌کند و هر از گاهی به اطراف و اکناف پاکستان مسافرت می‌کند. ثمره کار و زحمات او را می‌توان در فهرست المخطوطات العربية الاسلامیة فی پاکستان دید. جلد اول این اثر، فهرست ۳۶۰ نسخه را دربر دارد.

آقای احمد منزوی در حین تدوین فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان، نخستین تجربه تألیف فهرستواره کتاب‌های فارسی را نیز در اسلام‌آباد کسب کرد. «فهرستواره» شکل گسترده‌تری از فهرست «مشترک» است. به این مفهوم که در فهرست مشترک صرفاً نسخه‌های یک کشور معرفی شده‌است، ولی فهرستواره شامل نام کتاب‌های خطی و چاپی فارسی (تا دوره مشروطیت) در هر کجای جهان است. البته در فهرستواره به جای معرفی نسخه‌ها و چاپ‌ها، فقط به ارجاع به منابع بسنده شده‌است.

آینده فهرست‌نویسی در پاکستان

با وجود سابقه سه ربع قرن فهرست‌نویسی نوین در پاکستان و تأسیس مراکز بزرگ نگه‌داری مخطوطات در این کشور، به‌دو علت آینده فهرست‌نویسی در این سامان چندان روشن به نظر نمی‌آید. یکی شامل نبودن فهرست‌نویسی در برنامه‌های پژوهشی مراکز مخطوطات و سایر مراکز تحقیقاتی؛ و دیگری نبودن افراد عربی و فارسی‌دان و نسخه‌شناس، که در نتیجه تضعیف روزه‌روز زبان‌های عربی و فارسی این کمبود محسوس‌تر می‌شود و علاقه و اشتیاق نسل جوان به میراث گذشتگان از بین رفته‌است. دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی فهرست‌نویسان و نسخه‌شناسان را تربیت نمی‌کنند. اگر در دانشگاه‌ها پایان‌نامه‌هایی در زمینه نسخه‌های خطی نوشته می‌شود فقط به جهت دریافت مدرک تحصیلی است و هیچ یک از دانشجویان مؤلف پس از

دریافت مدرک راه فهرست‌نویسی را ادامه نداده‌است. اگر دانشگاه‌ها در برنامه‌های درسی خود درس‌هایی درباره فهرست‌نویسی و نسخه‌شناسی بگنجانند و مراکز تحقیقاتی در صورت امکان با همکاری مالی و نیروی انسانی کشورهای عربی و فارسی‌زبان طرح‌های فهرست‌نویسی را در برنامه‌های خود قرار بدهند، می‌توان امید داشت چراغی که دکتر سید عبدالله روشن کرد و تسبیحی و منزوی از ایران آمده و در آن روغن انداختند، به‌دست نسل آینده نمیرد.

مجله‌های درباره نسخه خطی

مجله دانشکده خاورشناسی (Colleg Magazine Oriental)، لاهور، کهن‌ترین مجله پژوهشی پاکستان است که به معرفی تک‌نسخه‌ها، چاپ فهرست‌ها و نشر متون خطی مبادرت می‌ورزد. فکر و نظر، نشریه اداره تحقیقات اسلامی اسلام‌آباد، نیز به معرفی تک‌نسخه‌ها و چاپ فهرس مختصر اقدام می‌کند. انتشار ویژه‌نامه نسخه‌های خطی (ج ۳۵، ش ۲، ۳؛ ۱۹۹۷-۹۸ م.) توجه گردانندگان مجله را به مباحث و مطالعات نسخه‌شناسی به اثبات می‌رساند. تحقیق، نشریه پژوهشی گروه اردو دانشگاه سند، جام شورو، از ۱۹۸۷ م. آغاز به کار کرد و عنایت ویژه‌ای را به شاپ فهرس مختصر در مجله نشان داده‌است و چندین فهرست از نسخه‌های خطی منطقه سند در آن چاپ شده‌است. از این سه مجله‌ای که نام برده شد، هیچ‌یک مجله اختصاصی مطالعات نسخه‌های خطی نیست و این مجله‌ها مقالات نسخه‌شناسی را در کنار سایر مقالات ادبی و فرهنگی و مذهبی چاپ می‌کنند. اگرچه در گذشته بعضی افراد و سازمان‌ها تلاش کرده‌اند که در پاکستان مجله مخصوص مطالعات نسخ خطی و مباحث نسخه‌شناسی اجرا شود، ولی این کوشش‌ها به دلایلی چندان موفق نبوده‌است. در ۱۹۸۶ م. به همفکری و همکاری دکتر اختر راهی مجموعه‌ای به نام کتاب‌شناسی طرح انداختم. هدف مجله آگاهی دادن به خوانندگان از مسائل نسخه‌های خطی بود. سه شماره از این مجله در سال‌های ۱۹۸۶ و ۱۹۸۸ و ۱۹۸۹ م. منتشر شد و به دلیل نداشتن پشتوانه مالی چاپ آن را متوقف اگر نگوییم تعطیل کردیم. نیشنل هجره کونسل که یک سازمان دولتی بود. برای نگه‌داری میراث نسخه‌های خطی نیاکان مجله‌ای به نام کتاب‌دوست به اجرا درآورد و هنوز دو شماره بیشتر انتشار نداده بود که سازمان منحل شد و انتشار مجله نیز خودبه‌خود تعطیل شد.

کتاب‌شناسی‌های فهرست‌های نسخه‌های خطی

در سال‌های ۱۹۹۳-۱۹۸۸ م. سلسله تألیفات در کتاب‌شناسی فهرس نسخه‌های خطی منطقه داشتم. در این سلسله سه کتاب‌شناسی جداگانه در توصیف فهرست‌های پاکستان، هندوستان، ایران و افغانستان (یکجا) به زبان اردو تألیف و منتشر شد به این مشخصات:

۱. پاکستان مین مخطوطات کی فهرستین (کتابیات) ناشر: مقتدره قومی زبان، اسلام‌آباد، اکتبر ۱۹۸۸ م. ۱۴۹ص، در معرفی ۱۱۲

عنوان فهرست (۱۵۴ مجلد)، پاکستان، به ترتیب مؤلفان.

۲. بهارت مین مخطوطات کی فهرستین، ناشر: مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاهور، اگوست ۱۹۸۸ م. ۱۶۰ ص، در معرفی ۱۶۶ عنوان فهرست هند به ترتیب مؤلفان.

۳. ایران اور افغانستان مین مخطوطات کی فهرستین، ناشر: مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاهور، نوامبر ۱۹۹۳ م، ۲۱۶ ص. در معرفی ۹۲ عنوان فهرست ایران و ۷ عنوان فهرست افغانستان که به اعتبار مجلدات ۲۱۳ فهرست ایرانی را دربر می‌دارد، به ترتیب کتابخانه‌ها، به ضمیمه مقاله مشروح «کتاب‌شناسی اسلامی ایران» نوشته علی نقی منزوی به ترجمه عارف نوشاهی.

اکنون چهارده سال از تألیف سه کتاب‌شناسی فهارس پاکستان می‌گذرد. نیاز به تجدید نظر در کل کار احساس کردم و سه تغییر عمده در آن انجام دادم. نخست اینکه فهرست‌هایی که بعد از انتشار آن مجلد به بازار آمده یا به دلیلی در چاپ سابق ذکر نشده‌است، همه مد نظر من بوده و معرفی شده‌است، دوم آنکه کتاب را به زبان فارسی برگردانده‌ام تا علاوه بر فارسی‌زبانان، فارسی‌دانان که عده بی‌شمار خاورشناسان به این زبان آشنایی دارند نیز بتوانند از آن استفاده کنند. سه دیگر آنکه در نظم داخلی کتاب تغییراتی انجام گرفته‌است تا دست‌یابی به فهرست‌های مورد نظر به سهولت انجام گیرد. اکنون این مجلد اول با امتیازات و خصوصیات زیر ارائه می‌گردد:

الف - این کتاب‌شناسی شامل تمام فهرست‌هایی است که به صورت کتاب از قدیم‌ترین ایام (ولو قبل از استقلال پاکستان در ۱۹۴۷ م.) تا ۲۰۰۲ م. در پاکستان به چاپ رسیده‌است؛

ب - شامل برخی مقالات، که به عنوان فهرست نسخه‌های خطی در نشریات و مجلات منتشر شده‌است، نیز می‌شود. این بخش به خاطر نبودن نمایه‌های مجلات و عدم تمرکز نشریات در یک کتابخانه به صورت جدی پیگیری نشده و موکول به فرصتی دیگر گردیده‌است.

ج - شامل فهرست‌های نسخه‌های خطی عربی، فارسی، اردو، پنجابی، پشتو، سنڌی، ترکی، کشمیری و سانسکریت است.

د - در بخش پایانی کتاب‌شناسی فهارس بنگلادش چون اندک شمار بود. ضمیمه این جلد شده‌است. برخی از این فهارس در سال‌هایی چاپ شده که بنگلادش نام پاکستان شرقی را داشت و این فهرست‌ها متعلق به دوره پاکستان است. به حرمت استقلال سیاسی بنگلادش این فهرست‌ها به بخش بنگلادش منتقل شده‌است.

ه - نام محل نگه‌داری هر فهرست یا نام منبع در خاتمه هر مدخل و در پرانتز ضبط شده‌است.

سخن پایانی

اکنون باید نکته‌ای در اهمیت و فایده فهرست‌نویسی (مخصوصاً در پاکستان) یادآور شد و سخن را به پایان برد. امروزه اگر در آثار جاودانی کتاب‌شناختی دانشمندانی همچون بروکلیمان، استوری، گارسن دوتاسی

و سزگین یادی از نسخه‌های خطی پاکستان شده‌است، به برکت فهارس این کشور است، و الا هیچ‌کدام از دانشمندان مذکور در پاکستان نبوده و نسخه‌های اینجا را ندیده‌است. پس فهارس بهترین سفیران فرهنگی یک کشور است که نام نیک سرزمین متبوع را به هر مرکز فرهنگی جهان می‌رسانند. از این رو باید به فهرست‌نویسی ارج نهاد.

اسلام‌آباد، ۲۵ خرداد ۱۳۸۱ هـ. ش / ۱۵ ژوئن ۲۰۰۲ م

فهرست

مقدمه

فهرست اختصارات منابع و کوتاه‌نوشته‌ها

۱. منبع‌شناسی

کتاب‌شناسی‌های فهرست‌های نسخه‌های خطی شبه قاره

الف - منابع شرقی (به ترتیب مولفان)

ب - منابع غربی (به ترتیب مولفان)

۱۱. فهرست‌های مشترک نسخه‌های خطی زبان‌های مختلف

الف - نسخه‌های خطی اردو (به ترتیب مولفان)

ب - نسخه‌های خطی پنجابی (به ترتیب مولفان)

ج - نسخه‌های خطی عربی (به ترتیب مولفان)

د - نسخه‌های خطی فارسی (به ترتیب مولفان)

ه - نسخه‌های خطی چندزبانه (به ترتیب مولفان)

۱۱۱. کتاب‌شناسی‌های منفرد

(به ترتیب نام افراد)

الف - احمد رضا خان بریلوی

ب - حافظ شیرازی

ج - سعدی شیرازی

د - سناءالله خراباتی

ه - شریف احمد شرافت نوشاهی

و - عبداللطیف بتابی

ز - علاءالدوله سمنانی

ح - علی بن ابی‌طالب (ع)

ط - علی هجویری و کشف المحجوب

۱۷. فهرست‌های نمایشگاه‌ها

(به ترتیب محل برگزاری و سپس به ترتیب زمان برگزاری)

نمایشگاه

الف - اتک

ب - اسلام آباد

ج - پشاور

د - حیدرآباد

ه - کراچی

و - لاهور

ز - ملتان

۷. فهرست‌های منفرد کتابخانه‌ها و مجموعه‌ها

- (به ترتیب الفبایی نام شهرها و سپس نام کتابخانه ها و مجموعه ها)
- الف - آج
۱. درگاه گیلانی
 - ب - اسلام آباد
 ۲. آرشیو ملی پاکستان
 ۳. اداره تحقیقات اسلامی
 ۴. گنج بخش
 ۵. مخدوم
 - ج - پشاور
 ۶. اسلامیة کالج
 ۷. خیریه
 - محمد امیر شاه قادری
 - د - جام شورو / حیدر آباد
 ۸. انسٹیٹو سِنْدَشَناسی
 ۹. دانشگاه سنْد
 ۱۰. سنْدی ادبی بورڈ
 ۱۱. موزة تالپوران
 - ه - خیرپور
 - سجّل سَرْمَسْت
 - و. راول پندی
 - منظور الحق صدیقی
 - ز. ساهن پال
 - شرافت نوشاهی
 - عارف نوشاهی / نوشاهیہ
 - ح. شمس آباد
 - عثمانیہ
 - ط - کراچی
 - آرشیو سنْد (مجموعه نئی بخش بلوچ)
 - انجمن ترقی اردو
 - خواجہ عبدالرشید
 - دانشگاه کراچی
 - موزة ملی پاکستان
 - نواز علی شوق
 - همدرد (شامل مجموعه های محمد باقر و وزیرالحسن عابدی)
 - ی - گجرات
 - قرشیه (احمد حسین قریشی قلعه داری)
 - یا - لاهور
 - پنجاب پبلک (کتابخانه عمومی پنجاب)
 - دانشگاه پنجاب (شامل مجموعه های آذر، پیرزاده، شیرانی، کیفی)
 - دانشگاه پنجاب مجموعه آذر
- دانشگاه پنجاب مجموعه پیرزاده
- دانشگاه پنجاب مجموعه شیرانی
- دانشگاه پنجاب مجموعه کیفی
- دیال سنگ
- عبدالجبار شاکر
- قریشی (وحید قریشی / عبداللطیف قریشی)
- محمد شفیع
- معین الدین
- موزه
- نعمانیہ
- چند مجموعه
- یب - مکھدط
- محمد علی
- یج - ملتان
- پبلک لائبریری باغ لانگی خان
- خورشید گردیزی
- ید - میلیسی
- مسعود جھنڈیرط
۷۱. فهرست های نسخه های کشورهای خارج چاپ پاکستان (برحسب کشورها)
- الف - ایران
- ب - بریتانیا
- ج - ترکیه
- د - فرانسه
- ه - هند
- پیوست
- کتاب شناسی فهرست های نسخه های کشورهای خارج چاپ پاکستان (به ترتیب مولفان)
- استدراک: مجموعه محمد امیر شاه قادری (پشاور)
- نمایه ها
۱. اشخاص (شامل مولفان، کاتبان، مالکان، فهرست نویسان، ویراستاران و غیره)
 ۲. عنوان کتاب ها و مقالات
 ۳. زبان نسخه های خطی (به جز فارسی و عربی و اردو)
 ۴. کتابخانه ها و مجموعه ها
- پی نوشت:
۱. شاید این اختلاف از آنجا ناشی شود که آمار آقای تسبیحی همه نسخه های خطی را شامل می شود و آمار آقای منزوی فقط نسخه های فارسی را دربر دارد.